

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,

ՊԻ, ԵՊԲՀ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ. ԳԵԻՈՐԳՅԱՆ ՃԵՍԱՐԱՆԻ ՏԵՍՈՒՉԸ

«Հսկաները համեստ մեծութիւններ են երբեմն,
թերեւ իրենց սեպհական ծանրութենէն նուաճուած,
հակած դէպի խոնարհութիւնը հողին.
Գարեգին Յովսէփեանը մէկը անոնց մէջ...»¹:
Յակոբ Օշական

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԸ (Հովսեփյանց) ծնվել է 1867 թ. դեկտեմբերի 17-ին² Դաշտային Արցախի Մաղավուզ (Չարդախլու) գյուղում: Հայրը Սալմաստի Մարաղա գյուղից էր եւ հողագործությամբ էր զբաղվում Արցախի Զիվանշիր գավառի Մաղավուզ գյուղում: 1876 թ. նա որդուն ուղարկում է Ամարասի դպրեվանքը, որտեղ սովորած ուսերենը եւ թվաբանությունը հիմք են դառնում Գարեգինի՝ 1878 թ. Շուշիի հայոց թեմական դպրոցի նախապատրաստական դասարանն ընդունվելու համար: Այստեղ Գարեգինը ուսանում է Ղազարոս Աղայանի եւ Սեդրակ Մանդինյանի մոտ: 1882 թ. տեղափոխվելով Ս. Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանը՝ Գ. Հովսեփյանը կրթություն է ստանում այնպիսի նշանավոր հայագետների մոտ, որպիսիք էին Մաղաքիա եպս. Օրմանյանը, Ս. Մանդինյանը եւ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Ճեմարանի լսարանական բաժինն ավարտում է 1888 թ. «գովելի», «հուլիս գովելի» գնահատականներով³:

Գ. Հովսեփյանի՝ 1902 թ. կազմված ծառայողական ցանկում նշվում է, որ 1889 թ. հունիսի 14-ին նա ձեռնադրվում է սարկավագ: 1890 թ.

¹ Յ. ՕՇԱԿԱՆ, Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին, Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1948, էջ 208:

² Անթիլիասի Վահե արքեպիսկոպոսը Գ. Հովսեփյանի դամբանականում նշում է դեկտեմբերի 18-ը (տե՛ս «Էջմիածին», 1952, է., էջ 10-11):

³ ՏԵՍ Մ. ՂԱԶԱՐՈՍԱՆ, Հայ արվեստի երախտավորները, Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Էջմիածին», 1979, Ե., էջ 34:

ավարտում է Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի ամբողջական դասընթացը եւ գործուղվում արտասահման՝ աստվածաբանութեան ասպարեզում կատարելագործվելու նպատակով: Մաղաքիա եպս. Օրմանյանի միջնորդութեամբ եւ Հայոց բարեգործական միութեան նյութական հոգաւթութեամբ Գ. Հովսեփյանը մեկնում է Գերմանիա, սովորում Հալլե-Վիտենբերգի, Բեռլինի, ապա՝ Լայպցիգի համալսարաններում, ուսումնասիրում աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, հնագիտություն: Ուսման դասընթացն ավարտում է 1897 թ.՝ փիլիսոփայության դոկտորի աստիճանով՝ պաշտպանութեան ներկայացնելով «Մի կամքի վարդապետութեան ծագումը հայ եւ հույն աղբյուրների քննադատութեամբ» մենագրությունը (Լայպցիգ, 1897)⁴:

Գերմանիայից վերադառնալուց հետո նա ձեռնադրվում է աբեղա, զբաղեցնում Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի տնտեսական մասի վարիչի պաշտոնը, միաժամանակ՝ 1890–1891 թթ. աշխատում որպէս դաստիարակ: Այնուհետեւ նշանակվում Ս. Էջմիածնի Տեղագրական (Տոպոգրաֆիական կոմիտե) խորհրդի անդամ, հեռակա կարգով դասավանդում Վաղարշապատի ծխական ուսումնարանում: 1897 թ. նշանակվում է ճեմարանի մատենագրութեան եւ աստվածաբանութեան ուսուցիչ, Մկրտիչ Ա. Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ) կաթողիկոսի ղեկավարման 22-ի կոնդակով՝ Ս. Էջմիածնի ձեռագրերի բաժնի մատենադարանապետ (մինչեւ 1901 թ. մայիսի 24-ը), Մայր Աթոռի պաշտոնական «Արարատ» պարբերականի խմբագիր (1900 թ. հունվարի 10-ից 1907 թ., 1918–1919 թթ.):

1900 թ. Գ. Հովսեփյանը նշանակվում է Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Վրացախմբերթական թեմի առաջնորդարանի անդամ, Թիֆլիսում Ս. Էջմիածնի վանքի կալվածքների կառավարիչ, Կոնստանդնուպոլսի առաջնային անդամ⁵:

1902 թ. հոկտեմբերի 9-ի հայրապետական կոնդակով նա ստանձնում է Երեւանի հայկական հոգեւոր սեմինարիայի, իսկ 1905 թ. օգոստոսի 20-ի կոնդակով՝ Ս. Էջմիածնի Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի վերատեսչի պաշտոնները (մինչեւ 1906 թ. հունիսի 19-ը)⁶: Այդ առիթով Մկրտիչ Ա. Վանեցին խրախուսական երկտող է հղում Գարեգին Հովսեփյանին՝ «չուզուելու եւ համբերութեամբ տանելու իւր ստանձնած պաշտօնը»⁷:

⁴ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1677, թ. 1 շրջ.:

⁵ Տէս անդ., թ. 1, շրջ. թ. 5:

⁶ Տէս անդ., թ. 12 շրջ., նաեւ՝ ֆ. 312, ց. 1, գ. 104, թ. 3, 45:

⁷ Տէս «Էջմիածին», 1952, Ա., էջ 41:

1908 թ. Ս. Էջմիածնի սինոդի փետրվարի 1-ի որոշմամբ նա ստանձնում է նաեւ Ս. Հռիփսիմե վանքի վանահոր պարտականությունները, 1909 թ. սեպտեմբերի 24-ի կոնդակով նշանակվում Հայոց հայրապետի գրասենյակի խորհրդի անդամ:

Երկրորդ անգամ Գ. Հովսեփյանը ղեկավարել է Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանը 1915 թ. մայիսի 16-ից ու միաժամանակ նշանակվել «Եղբայրական օգնություն» Գլխավոր կարգադրիչ խորհրդի նախագահ (1915 թ. սեպտեմբերի 17)⁸:

1916 թ. հունվարի 8-ին Գ. Հովսեփյանը նշանակվում է Մայր Աթոռի Սինոդի անդամ⁹:

1916 թ. մարտի 8-ին նա ստանում է վարդապետի կոչում, նոյեմբերի 18-ին՝ ծայրագույն վարդապետի¹⁰, իսկ 1917 թ. օծվում է եպիսկոպոս, 1925 թ. արժանանում արքության աստիճանի: Գ. Հովսեփյանը մասնակցել է 1918 թ. Սարգարապատի մայիսյան հերոսամարտին ու Կարսի 1920 թ. ճակատամարտին: 1927–1933 թթ. ղեկավարել է Ղրիմի եւ Նոր Նախիջևանի, 1928–1943 թթ.՝ ԱՄՆ հայոց թեմերը, 1917 թ. հանդես է եկել որպես Հայրապետական լիազոր պատվիրակ Ռուսաստանի եւ Հյուսիսային Կովկասի հայկական կենտրոններում, 1934–1938 թթ.՝ Սփյուռքում: Նա Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերության Կովկասյան բաժանմունքի եւ 1902-ից Ս. Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական ընկերության իսկական անդամ էր: Ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի մանդատով Գ. եպս. Հովսեփյանը հնարավորություն է ստանում ուսումնասիրել Խորհրդային Հայաստանի հուշարձանները¹¹ եւ համարվում է Հայաստանի հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կազմակերպիչներից մեկը (1923 թ.)¹²:

Գ. Հովսեփյանը 1943 թ. ընտրվել է, իսկ 1945 թ. օծվել է որպես Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս: Նա մեծապես նպաստել է սփյուռքահայությանը Մայր հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի շուրջը համախմբելուն, Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Կարմիր բանակի ու պատերազմից տուժածների օգտին, «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան

⁸ Տէն ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1677, թ. 8, շրջ. 9:

⁹ Տէն Գ. Ա. ՅՈՎՍԷՓՅԱՆ, Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, հտ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 196:

¹⁰ Տէն ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1755, թ. 1. նաեւ՝ ց. 15, գ. 824, թ. 7:

¹¹ Տէն «Էջմիածին», 1952, Ա., էջ 47:

¹² Տէն «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հտ. 3, Երեւան, 1999, էջ 412–413:

համար միջոցների հանգանակության կազմակերպմանը, սփյուռքահայության հայրենադարձությանը¹³։ 1946 թ. հունիսի 23-ին, երբ «Տրանսիլվանիա» շոգենավը հայրենադարձ հայերին տեղափոխում էր Խորհրդային Միություն, նա օրհնում է հայրենիք վերադարձողներին¹⁴։

Առավել հանգամանորեն անդրադառնանք Գ. Հովսեփյանի՝ որպես Ս. Էջմիածնի Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի տեսչի գործունեությանը։

Իրադարձությունների բերումով այնպես է ստացվել, որ, ինչպես ասվեց, երկու անգամ էլ Գ. Հովսեփյանը ճեմարանի վերատեսչի պաշտոնում աշխատել է պատմական բեկումնային ու բախտորոշ ժամանակաշրջանում, առաջին անգամ՝ Ռուսաստանյան առաջին՝ 1905–1907 թթ. հեղափոխության, իսկ երկրորդ անգամ՝ Առաջին աշխարհամարտի, Հայոց ցեղասպանության, Ռուսաստանյան 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության ու բոլշևիկյան հեղաշրջման պայմաններում։ Ժառանգելով իր մեծանուն նախորդների փորձն ու հմտությունները, ճեմարանական ավանդույթները՝ Գ. Հովսեփյանն իր պաշտոնավարության ընթացքում կարողացավ քաղաքական ու համազգային ցնցումների հորձանուտում սթափ եւ հավասարակշիռ իրականացնել իր վրա դրված դժվարին ու պատասխանատու առաքելությունը։

Ճեմարանի վերատեսչի պաշտոնը բազմաշերտ գործառույթներ էր ներառում՝ սկսած ուսուցիչների նշանակման եւ ազատման, սաների կարգապահության, առաջադիմության խնդիրներից մինչեւ Հայկական հարցի ու հայապահպանության հիմնախնդիրները։

Կաթողիկոսական կարգադրությամբ 1905 թ. օգոստոսի 16-ին Գ. Հովսեփյանը Թիֆլիսի մերձակայքում գտնվող Կոջորի գյուղից կանչվում է Ս. Էջմիածին։ Նույն օրը Մկրտիչ Ա. Վանեցու՝ Երեւանի նահանգապետին ուղղված հեռագրից պարզ է դառնում Գ. վրդ. Հովսեփյանին Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի տեսուչ նշանակելու հարցը, այսինքն՝ նշանակումը համաձայնեցվում էր նահանգապետի հետ¹⁵։ «Պատուիրեմք քեզ շուտ ընդ փոյթ յանձնել զհաշիւս եւ զամենայն տեսչութեան գործս հոգաբարձութեան դպրանոցին Երեւանայ եւ փութալ ի Մայր Աթոռս առ ի ստանձնուլ զնոր պաշտօնդ։ Այլ եւ յանձն առնեմք քեզ կոչել զկարող անդամս միաբանութեան Մայր Աթոռոյ յուսուշուրիւն կամ յայլ պաշտօն, նախապէս

¹³ Տէս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 6, Երեւան, 1980, էջ 580. նաեւ՝ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հտ. 3, էջ 412–413։

¹⁴ Տէս Մ. ՂԱՋԱՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 35։

¹⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 472, թ. 41–42։

ստանալով առ այդ զհաճութիւն Մեր»¹⁶, – ասվում էր Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի կաթողիկոսական կոնդակում:

Հետեւելով ճեմարանի 1905 թ. մանկավարժական ժողովների արձանագրութիւններին՝ պարզվում է, որ թեեւ Գ. Հովսեփյանը հայրապետական կոնդակով վերատեսուչ էր նշանակվել 1905 թ. օգոստոսի 20-ին¹⁷, սակայն վարչարարական գործունեութիւն ծավալել էր ավելի վաղ: Այսպես՝ 1905 թ. սկզբին մանկավարժական խորհրդի հերթական 4-րդ՝ արտակարգ նիստում, որտեղ ներկա էին խորհրդի անդամները՝ Կոմիտաս վարդապետ, Ս. Տիգրանյան, Հ. Հովհաննիսյան, Ս. Կանայան, Հ. Մանանդյան, Մ. Աբեղյան եւ Հուսիկ վարդապետ, քննարկվում են ուսումնական, կրթական կարեւորագույն հարցեր:

Ճեմարանական անվանի մանկավարժներին եւ անձամբ Գ. Հովսեփյանին մտահոգող հարցերից էր այն, որ ճեմարանի սաների առաջադիմության ամենամեծ արգելքներից մեկը դասագրքերի որակական թերութիւնն է:

1906 թ. մայիսի 1-ի նիստում դաստիարակչական գործը բարելավելու նպատակով կարեւորվեց առանձին վարձատրութեամբ՝ ուսուցիչների անձնակազմից հերթապահ դաստիարակ ունենալու խնդիրը: Այդ նիստում հատուկ քննարկման է դրվում ճեմարանի տեսչի ընտրութեան եւ նշանակման կարգը: Նկատի ունենալով, որ ճեմարանի երկու դպրոցները տնտեսապես սերտորեն կապված են իրար եւ նպատակահարմար չէր դրանք բաժանել՝ ժողովը որոշեց երկու՝ դպրոցական ու լսարանական բաժինների համար ունենալ մի տեսուչ, որը անպայման պետք է ունենար բարձրագույն՝ համալսարանական կրթութիւն եւ ընտրվեր ժողովի կողմից:

Գ. վրդ. Հովսեփյանն այլ կարծիք ուներ. նա առաջարկում էր, որ ճեմարանի տեսուչ՝ որպէս հոգեւոր հաստատութեան ղեկավար, ընտրվի մասնագիտական բաժնի ուսուցիչներից կամ ճեմարանից դուրս այն անձանցից, որոնք ավարտել են աստվածաբանական կամ բանասիրական ֆակուլտետը: Ճեմարանի տեսչի օգնականը եւս պետք է ընտրվեր եւ ունենար բարձրագույն կրթութիւն: Կարեւորվում էր նաեւ այն, որ ճեմարանի դպրոցական բաժնի ուսուցիչները եւս ունենան բարձրագույն կրթութիւն:

¹⁶ Տէս Գ. ՅՈՎՍԵՓՅԱՆ, էջ 76:

¹⁷ Տէս ՀԱՍ, ֆ. 312 – Գարեգին Հովսեփյան, ց. 1, գ. 173, թ. 126:

Մանկավարժական խորհրդի ժողովը որոշում կայացրեց, որ ձեւավորվի ճեմարանի վերահսկիչ մարմին, ինչպես նաեւ առանձին դեպքերում տեսուչը, ճեմարանի արդյունավետ կառավարման նպատակով, մանկավարժական խորհրդի նիստերին հրավիրի հերթապահ – դաստիարակին եւ նրա տեղակալին¹⁸:

Ճեմարանի տեսուչ Գ. վրդ. Հովսեփյանի կողմից 1906 թ. հունիսի 8-ին կազմած 1905–1906 թթ. ուսումնական տարվա գործունեության տեղեկագիրը պարզում է աշակերտների թվի, դասարանների քանակի, դասացուցակի եւ ուսուցիչների, առարկայական ծրագրերի վերաբերյալ տեղեկությունները¹⁹:

Արտասահմանում գիտական վերապատրաստման ու կրթության նպատակով՝ Գ. Հովսեփյանը 1906 թ. մայիսի 26-ին Հայոց հայրապետին դիմում է խնդրանք-գրությամբ եւ ազատվում է ճեմարանի տեսչի պաշտոնից: Հունիսի 17-ի կոնդակով ճեմարանի նոր տեսուչ է նշանակվում Մեսրոպ վրդ. Տեր-Մովսիսյանը²⁰:

Երկրորդ անգամ, արդեն Գեորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսի (1911–1930 թթ.) կոնդակով, Գ. Հովսեփյանը ստանձնում է ճեմարանի տեսչի պաշտոնը 1915 թ. մայիսի 15-ին (փոխարինել է 1914 թ. սեպտեմբերի 8-ից պաշտոնավարած անվանի հայագետ Ստ. Մալխասյանին²¹):

Առաջին աշխարհամարտի եւ Հայոց Մեծ Եղեռնի իրականության մեջ բարձրացվող հարցերը, նամակների ու գրությունների բովանդակությունները վկայում են, որ ժողովրդի մոտ ու նրա հոգեւոր եւ աշխարհիկ վերնախավում անգամ այդ օրհասական ու բեկումնային փուլում գերակայում էր բարձր պատասխանատվության եւ պարտքի զգացումը: Այս մասին է վկայում նաեւ Գարեգին վրդ. Հովսեփյանի գործունեությունը:

1914 թ.՝ Առաջին աշխարհամարտի առաջին ամիսներին, Գ. Հովսեփյանը նշանակվում է զինակոչիկների ընտանիքներին օգնելու նպատակով ստեղծված գավառական հանձնաժողովի անդամ²², միաժամանակ զբաղեցնում է Քաղաքների միության կովկասյան կոմիտեի լիազորի պաշտոնը²³:

¹⁸ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 173, թ. 85:

¹⁹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 186, թ. 1–14:

²⁰ Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, էջ 131–132:

²¹ Տէս Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, գ. 117, թ. 1–90, գ. 120, թ. 1–75:

²² Տէս Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, էջ 174–175:

²³ Տէս անդ, էջ 194:

Նա մեծապես նպաստել է նաեւ Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնություն» կարգադրիչ հանձնաժողովի 1915 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում իրականացրած, մասնավորապես Վաղարշապատի հայ գաղթականներին աջակցելու աշխատանքներին: Գ. Հովսեփյանը Բագրատեպս. Վարդազարյանցի փոխարեն նշանակվում է այդ կազմակերպությունն աշխատող: Հավելենք, որ Երեւանի մասնաճյուղի նախագահն այդ շրջանում խորեն եպս. Մուրադբեկյանն էր²⁴:

Մանկավարժական խորհրդի 1915-1916 թթ. նիստերում քննարկվում են մի շարք ուշագրավ հարցեր:

1915 թ. օգոստոսի 30-ի նիստում նշվում էր, որ դպրոցական դասընթացներին խանգարող հանգամանքներից են տարափոխիկ հիվանդությունները: Տեսուչ Գ. Հովսեփյանն այս առնչությամբ դիմում է Հայոց հայրապետին, որ վերջինս թույլ տա հիվանդ աշակերտներին ժամանակավորապես տեղափոխել Սեւան: Գեորգ Ե. Սուրենյանցը Կաթողիկոսը տալիս է իր համաձայնությունը:

Նույն նիստում Գ. Հովսեփյանը բարձրացնում է նաեւ կամավոր զինվորագրված ճեմարանականների հարցը եւ ստանում Հայոց հայրապետի թույլատրությունը՝ հեռացվածներին, առանց հատուկ որոշման, վերականգնել ուսումնական գործընթացում²⁵: Կարեւոր է նույնների 11-ի նիստը. «Մանկավարժական խորհուրդը յոտնկայս լսում է նորին Սրբութիւն Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի 1915 թ. մայիսի 16-ի թիւ 871 սրբատառ կոնդակը, որով Նորին Սրբութիւնը ճեմարանի տեսուչ կարգելով խորհրդիս նախագահ Բարձրապատիւ Հայր Գաբրիել Վարդապետին, յայտնում է, որ 1914 թ. յունուարի 17-ին թ. 102 կոնդակով հաստատել է ճեմարանի բարձրագոյն բաժնի ծրագիրը՝ բաժանելով երկու մասնագիտութեան՝ Աստուածաբանական եւ Հայագիտական»²⁶: Կաթողիկոսը հանձնարարում է մշակել համապատասխան կանոնադրություններ, ինչը եւ Գ. վրդ. Հովսեփյանը դնում է այդ նիստի քննարկմանը: Նույնների 14-ի նիստն ամբողջությամբ նվիրվում է նշյալ խնդրին²⁷:

1916 թ. հունվարի 25-ի եւ 27-ի նիստերը նվիրվում են ճեմարանի բացման եւ աշխատանքների կազմակերպման հիմնահարցերին:

²⁴ Տէս անդ, էջ 180-193:

²⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 119, թ. 3-4:

²⁶ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 119, թ. 5-6:

²⁷ Տէս անդ, թ. 5, շրջ. 7:

Նիստերի նախագահ Գ. Վրդ. Հովսեփյանը հայտարարում է, որ «Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ այս տարի ճեմարանում դպրոցական պարապմունքներ չեն լինելու: Դեռ նոյեմբերի վերջից Վաղարշապատում բժաւոր տիֆի համաճարակ է սկսւում. այդ առթիւ բժշկական խորհուրդը նիստ է ունենում եւ հանգում է այն եզրակացութեան, որ անհնարին է ճեմարանի բացումը. Նորին Սրբութիւնը Դիւանի միջոցով յայտնում է, որ 1915-1916 ուս. տարում ճեմարանում ուսում չի լինելու»²⁸: Խորհրդի անդամներից ոմանք, նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, պատրաստակամություն են հայտնում շարունակել Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնություն» կազմակերպությանը ցուցաբերվող աջակցությունը²⁹:

Հիշարժան է Սիրական Տիգրանյանի 1916 թ. հոկտեմբերի 31-ով թվագրված գրությունը՝ «Էջմիածնի ճեմարանի արժանապատիւ Տեսչին»: Ս. Տիգրանյանը Գարեգին Հովսեփյանին դիմում էր որպէս «Եղբայրական օգնության» գլխավոր կարգադրիչ կոմիտեի նախագահ՝ ինքն էլ ներկայանալով որպէս այդ կազմակերպության կենտրոնական՝ Պետրոգրադի գրասենյակի ներկայացուցիչ: Ս. Տիգրանյանը գրում էր. «Սեպտեմբերին Վանում հաւաքեցի բազմաթիւ գրքեր՝ անտէր եւ անխնամ վիճակում գտնուած: Այդ գրքերն ու իրերը պատկանել են մասամբ Վարագի վանքին, մասամբ՝ Վանի մտաւորականութեանը, մասամբ՝ անյայտ մասնաւոր անձերի»³⁰: Նրա միակ ցանկությունն էր՝ գրքերը հանձնել Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանին: Այս գրվազը Մեծ եղեռնի հետեւանքների անուղղակի եւ զուսպ վկայություններից մեկն է միայն, գրքի հանդեպ հայ մտավորականության գորովալից վերաբերմունքի առհավատչյան:

Ճեմարանի ընդհանուր ուսումնակրթական մակարդակի մասին է վկայում 1914-1915 թթ. ուսումնական տարվա առարկայական ծրագրերի ցանկը, այն է՝ «Սրբազան պատմութիւն Իսրայէլի, աշխարհաբար հայոց լեզու, գերմաներէն, Հայաստանի աշխարհագրութիւն, Լնդհանուր աշխարհագրութիւն, Թուաբանութիւն, Լնդհանուր պատմութիւն, Կենդանաբանութիւն, Ռուսական կայսրութեան աշխարհագրութիւն, Քիմիա, Երկրաչափութիւն»³¹:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 119, թ. 25:

²⁹ Տէս անդ, թ. 27:

³⁰ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 71, թ. 12:

³¹ Տէս անդ, գ. 278, թթ. 3-39:

Տեսուչ Գ. վրդ. Հովսեփյանն իր պաշտոնավարման երկրորդ շրջանում դասավանդում էր «Ներածութիւն Սուրբ Գրոց», «Եկեղեցական պատմութիւն», «Հնախօսութիւն» առարկաները³²:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվել է նաեւ Գարեգին Հովսեփյանի՝ 1914–1915 ուսումնական տարվա Տեղեկագիրը՝ ճեմարանի կրթական եւ տնտեսական վիճակի, մանկավարժական կազմի եւ այլ պաշտոնյաների գործունեության վերաբերյալ:

1915 թ. մայիսի 7-ի նիստում Գ. Հովսեփյանը ներկայացնում էր դպրոցական կյանքի վրա պատերազմի թողած բացասական հետեւանքները, հանգամանորեն կանգ է առնում ճեմարանի Տեսչի իրավունքների սահմանների անորոշության խնդրի վրա: Նա մտահոգություն էր հայտնում. «...դրա պատճառով ես բազմիցս անգամ դժուարին կացութեան մէջ եմ ընկել՝ մի կողմից զգալով այս կամ այն կարգադրութեան անհրաժեշտութիւնը եւ միւս կողմից տեսնելով այն իրագործելու անհնարինութիւնը»³³:

Ի դեպ, 1915 թ. ապրիլին ճեմարանական մի շարք ժողովների ընթացքում, մանկավարժական ժողովի նախագահի պաշտոնում Գ. Հովսեփյանի անվան հիշատակումը շփոթմունք է առաջացրել, թե նա ապրիլի 1-ի «Խառն ժողովում» հանդես է եկել որպես տեսուչ: Իրականում տեսուչը Ստ. Մալխասյանն էր, ինչը հավաստվում է, օրինակ, փետրվարի 19-ի, ապրիլի 5-ի, 10-ի, 23-ի, 30-ի նիստերին վերջինիս որպես տեսուչ հանդես գալով³⁴:

Այս առումով նիստերի արձանագրություններին հետեւելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ երկրորդ անգամ Գ. Հովսեփյանը պաշտոնավարել է կա՛մ մինչեւ 1917 թ. ապրիլի կեսերը (ապրիլի 13 կամ ապրիլի 22³⁵), կա՛մ մինչեւ դեկտեմբերի 26-ը, քանի որ այդ նիստի արձանագրության բնօրինակի տակ Գ. Հովսեփյանի ստորագրությունը վերջին անգամ է հանդիպում³⁶:

Ուշագրավ է «Կանոնք վիճակային հոգեւոր դպրոցաց Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ» փաստաթուղթը, որի Գ. գլուխը նվիրված է ճեմարանի տեսչի իրավասություններին: «Յաղագս տեսչին» բաժնում թվարկվում

³² Տէս անդ, գ. 220, թ. 3:

³³ Տէս անդ, թ. 5:

³⁴ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 375, թ. 6–8, 57. նաեւ՝ ֆ. 312, գ. 116, թ. 55–58, 107, գ. 117, թ. 87, 1–90:

³⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 120, թ. 50, 73:

³⁶ Տէս անդ, գ. 997, թ. 282:

են նրա հետեւյալ լիազորությունները. «Տեսուչն ընտրի աստուածաբանական եւ յեկեղեցագէտ անձանց ունողաց զհամալսարանական մրցունակագիր (դիպլոմ – Վ. Մ.), տեսուչն ընտրի ի տնտեսական կառավարութենէ կանխագոյն համաձայնութեամբ թեմակալ առաջնորդի եւ առաջարկութեամբ վերջնոյս հաստատի ի Վեհափառ Հայրապետէն Ամենայն Հայոց, տեսուչն կարէ դասախօսիլ ի հոգեւոր դպրանոցի, ունելով սա առաւելն 12 տասս յեօթնեակի, տեսուչն նախագահ լինելով ուսումնական խորհրդոյ»³⁷:

1916–1917 եւ 1917–1918 թթ. Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի տարեկան տեղեկագրերից պարզվում է, որ 1916 թ. սկզբին ճեմարանի աշակերտների թիվը դպրոցական բաժնում եղել է 184, ուսանողներինը լսարանական բաժնում՝ 59, ընդամենը 243 հոգի: Կրթական հաստատությունն ուներ վարչական հետեւյալ կազմը. տեսուչ՝ Գարեգին վրդ. Հովսեփյան, տեսչի օգնական՝ Տեր-Պողոսյան, վերակացուներ՝ Հ. Գրիգորյան, Ե. Հայրապետյան, Ս. Կարոյան, Մ. Սիմոնյան, քարտուղար՝ Կ. Քոչարյան, մատենադարանապետ՝ Ա. Հովհաննիսյան: Գ. Հովսեփյանը դասավանդում էր «Եկեղեցական պատմութիւն», «Յիսուսի Կտակարանի ներածութիւն», «Հռետորախօսութիւն» առարկաները³⁸:

Դպրոցական բաժնում կամ Վարժոցում ուսուցումն սկսվում է 1916 թ. հոկտեմբերի 11-ին: Աշակերտների ընդհանուր թիվը կազմում էր 65 հոգի, որից 32-ը Վաղարշապատի բնակիչներն էին, իսկ 33-ը՝ ճեմարանին կից «Եղբայրական օգնութեան» որբանոցի տղաները: Վարժոցն ուներ երկու բաժին, առաջինում սովորում էր 37, երկրորդում՝ 28 աշակերտ: Ուսուցչական կազմը, բացի ղեկավարից, ուներ շաբաթական վեց դաս ու բաղկացած էր վեց անձից: Միջոցների բացակայութեան, մի շարք անհարմարությունների պատճառով փորձնական դասերը հետաձգվեցին մինչեւ նոյեմբերի 24-ը³⁹: Ճեմարանի մանկավարժական խորհրդի նիստի արձանագրութեանից պարզվում է, որ 1916 թ. դեկտեմբերի վերջին Կովկասի փոխարքան այցելելու էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին⁴⁰:

Ի դեմս Գ. Հովսեփյանի՝ ճեմարանի գործունեութեան նոր փուլը սկսվում է 1917 թ. փետրվարին՝ Ռուսաստանյան հեղափոխութեան պայմաններում:

³⁷ Տէս անդ, գ. 173, թ. 282:

³⁸ Տէս անդ, գ. 28, թ. 17, 19:

³⁹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 28, թ. 21:

⁴⁰ Տէս Գ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, էջ 243–244:

Ս. Էջմիածնի «Եղբայրական օգնության» գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի՝ 1917 թ. ապրիլի 18-ի նիստում որոշվեց վանքին կից անտառում թաղված բազմաթիվ գաղթականների գերեզմանների վրա՝ իբրեւ «Եղբայրական գերեզմանի», մի պատկառելի հուշարձան կանգնեցնել: Հուշարձանի կառուցման նախագծի եւ նախահաշվի կազմումը հանձնարարվեց Գերապատիվ Գարեգին եպիսկոպոսին⁴¹:

Ցարիզմի տապալումից հետո պետականությունից զրկված հայության ձայնն առաջինը համարձակորեն հնչեցրեց Հայոց Եկեղեցին:

1917 թ. հունիսի 12-23-ը կայացավ Ս. Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը (Ռուսահայ հոգեւորականության համագումարը): Իր բնութագրով բացառիկ ու եզակի համաժողովի ընթացքում բարձրացվեցին արդիական՝ ժողովրդավարության պայմաններում Հայ Եկեղեցու համար կենսական նշանակություն ունեցող ներքին բարեկարգումների արեւմտահայ գաղթականությանը աջակցման, Հայկական հարցի հետ առնչվող հիմնախնդիրներ⁴²:

Պատմական այս փուլում ճեմարանի եւ անձամբ Գ. Հովսեփյանի գործունեության առանցքային նախաձեռնությունն պետք է համարել Փետրվարյան հեղափոխության գործընթացների իրականության մեջ հրավիրվող հայ ուսուցչական համագումարի նախապատրաստական աշխատանքները: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ այդ համագումարի ծրագրային մոտեցումների եւ հրատապության հիմնահարցը ծնունդ է առել ոչ միայն հայկական քաղաքական-կուսակցական շրջանակում, այլ նաեւ Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանում⁴³:

Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակից հետո, ոգեշնչված նրա ժողովրդավարական նվաճումներով՝ հայ մտավորականության եւ հասարակական տարբեր խավերի առջեւ ծառացավ դպրոցների ազգայնացման խնդիրը:

Ստեղծվեց «Ժողովրդական ուսուցիչների միություն», որը եւ պետք է անմիջականորեն իրագործեր դպրոցների ազգայնացման նախապատրաստումը⁴⁴:

⁴¹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 402, թ. 48 եւ շրջ.:

⁴² Մանրամասն տես Վ. ՄելիքՅԱՆ, Ս. Էջմիածնի 1917 թ. եկեղեցական համագումարը, Ս. Էջմիածին, 2018:

⁴³ Մանրամասն տես Վ. ՄելիքՅԱՆ, 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը եւ Հայաստանը, Երեւան, 1997, էջ 76-80:

⁴⁴ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 19, ց. 1, գ. 521, թ. 97:

Դեռ 1917 թ. ապրիլի 28-ին տեսուչ Գ. Հովսեփյանի նախաձեռնությամբ գումարվում է Ճեմարանի եւ Վաղարշապատի դպրոցների ուսուցիչների խորհրդակցության առաջին նիստը, որտեղ հայտարարվում է, որ Հայ ուսուցչական միության ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Թիֆլիսում կայանալու է հայ ուսուցչական համագումար⁴⁵։

1917 թ. մայիսի 11-14-ը Թիֆլիսում կայացած հայ ուսուցչական համագումարում Հովհաննես Թումանյանի խոսքը մարմնավորում էր ողջ հայ ժողովրդի հայրենասիրական ձգտումները, ընդգծում հայ դպրոցի եւ գրականության սերտ կապը։ «Ընկերներ ապրում ենք պատերազմի շրջանում, երբ ռազմիկների արժեքը շատ է բարձրացել, սակայն չպիտի մոռանալ, որ կա նաեւ խավարի ու լուսի պայքար, եւ այդ պայքարի մեջ ամենածանր ու դժվարին պարտականությունն ընկած է հայ ուսուցչի վրա... արդի ազատագրումից կստեղծվեն ծաղկած լուսավոր դպրոցն ու գրականությունը»⁴⁶։

«Ազատ Ռուսաստանի նոր դպրոցի հիմունքներ» ձեւակերպումը խորհրդակցությունն ընկալում է որպես դպրոցների ազգայնացում, եւ որոշվում է հիմք ընդունել ընդհանուր, ձրի եւ պարտադիր ուսումը, ինչպես նաեւ միջնակարգ դպրոցի ազգայնացումը։

Ապրիլի 29-ի նիստում քննարկվում են նաեւ հայ ուսուցչության սոցիալական կացության բարելավման եւ դպրոցների վերաշինության խնդիրները⁴⁷։

Մայիսի 1-ի նիստում քննարկվում է աշակերտական կազմակերպությունների նկատմամբ ուսուցիչների վերաբերմունքի եւ նրանց հարաբերությունների հարցը։ Ընդունելի համարելով աշակերտական միության առկայությունը՝ որոշվում է միաժամանակ հիմնել դպրոցական վերահսկիչ մարմին։ Զեկուցումներ են լսվում նաեւ «Ուսուցչական միության օրգանի», գաղթականական դպրոցների մասին։ Աշոտ Հովհաննիսյանը զեկուցում է Ուսուցչական միության կանոնադրության մասին⁴⁸։

Գեւորգ Ե.-ի կոնդակով 1917 թ. սեպտեմբերի 23-ին Գարեգին եպս. Հովսեփյանը նշանակվում է Մայր Աթոռի թանգարանապետ⁴⁹։

Ճեմարանի մանկավարժական խորհրդի 1917 թ. հոկտեմբերի վերջին եւ նոյեմբերի առաջին տասնօրյակին կայացած նիստերը

⁴⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 173, թ. 275։

⁴⁶ Տէս «Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 16 մայիսի։

⁴⁷ Տէս անդ, թ. 277-278, 280։

⁴⁸ Տէս անդ, գ. 997, թ. 282։

⁴⁹ Տէս Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, էջ 256։

հիմնականում նվիրվեցին աշակերտական ներկայացուցչական մարմնի պահանջների քննարկմանը:

Հոկտեմբերի 27-ի նիստում Գարեգին եպս. Հովսեփյանը ներկայացնում է այդ պահանջագիրը:

Խորհուրդը միաձայն որոշում է կայացնում բացատրել աշակերտության ներկայացուցիչներին, որ «իրենց արածը սխալ է, որ նոքա իրենց որոշումները խորհրդին պիտի ուղարկէին եւ միայն խորհրդի թույլտրուածը գործադրէին, եթէ ցանկանում են խորհրդի հետ կապ ունենալ, պէտք է կարգը նորից վերականգնեն եւ յետ վերցնեն իրենց տուած թուղթը: Խորհուրդը կգբաղուի նրանց ցանկութիւններով եւ իւր որոշումները կյայտնի»⁵⁰:

Հոկտեմբերի 30-ին ճեմարանի աշակերտական ներկայացուցչական մարմինը գրությամբ հաղորդում է մանկավարժական խորհրդին, որ իրենց պահանջները արդարացի է համարում եւ չի հրաժարվում դրանցից:

Հոկտեմբերի 31-ի նիստում նախագահ Գարեգին եպս. Հովսեփյանը զեկուցում է, որ խոսել է աշակերտների հետ եւ բացատրել, որ նախ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի թույլատրութիւնը պէտք է ստացվի, եւ մանկավարժական խորհրդի համար անհանգուրժելի է, որ աշակերտներն իրենք որոշումներ կայացնեն եւ ինքնագլուխ գործադրեն այդ որոշումները:

Բոլոր հարցերը ներկայացվում են Հայոց հայրապետին եւ գտնում իրենց պատշաճ լուծումները:

1917 թ. դեկտեմբերի վերջին բարձրացվեց ճեմարանի շենքը հայ ռազմական ուժի ղեկավարութեան տրամադրութեան տակ դնելու հարցը: Դեկտեմբերի 20-ին զինվորական վարչութեան կողմից՝ 4-րդ գնդի հրամանատար, գնդապետ Հովսեփյանի ստորագրութեամբ, ճեմարանը ստացավ թիվ 8374 գրութիւնը, որով պահանջվում էր «Ճեմարանի ամբողջ շէնքը իւր բոլոր շինութիւններով երեք օրուայ ընթացքում դատարկել զինուորական նպատակների համար»⁵¹:

Գարեգին եպս. Հովսեփյանը վկայում է, որ այդ առնչութեամբ գնդապետը եւ գավառական կոմիսար Ալթունյանն իր հետ հանդիպում ունեցան եւ իրեն, ըստ էութեան, չհաջողվեց զինվորականութեանն այլ շենք տրամադրելու վերաբերյալ առաջարկն անցկացնել: Ի վերջո, «ձեւաւորւում է տնտեսական խորհուրդ՝ առանց տեսչի մասնակցութեան

⁵⁰ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 121, թ. 28:

⁵¹ Տէս անդ, գ. 28, թ. 19:

(ընդգծումը՝ Վ. Մ.), ինքնավար իրաւունքներով, որին մասնակցում էին եւ աշակերտութեան, եւ ուսուցչութեան ներկայացուցիչները: Մանկավարժական ժողովի կողմից ընտրուեցան գործակիցներ՝ ճեմարանի փակման գործը լիկվիդացիայի ենթարկելու»⁵²:

Այսպիսով, նորաօծ եպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանի՝ որպէս ճեմարանի տեսչի պաշտոնավարման շրջանը համընկավ բոլշեւիկյան հեղաշրջման ցնցումային զարգացումների հետ:

1918 թ. մարտին՝ թուրքական արշավանքի պայմաններում, Գարեգին եպս. Հովսեփյանը ցանկություն է հայտնում մեկնել ռազմաճակատ՝ մասնավորապէս էրզրումի (Կարին) հանձնումից հետո ձեւավորված խուճապի եւ հայ զինվորի մարտական ոգու անկման միջոցառում քարոզելու, Մայր հայրենիքի պաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը բացատրելու նպատակով: Մինչ այդ Երզնկայի զինադադարի կնքումից հետո կանխազգալով թուրքական վերահաս արշավանքը՝ 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Մայր Աթոռի միաբանութիւնը ժողով հրավիրեց, որտեղ որոշվեց գործուն մասնակցութիւն ունենալ զորաճակատի պաշտպանութեանը: Միաբանութեան անդամներից ոմանք ցանկութիւն հայտնեցին մեկնել ռազմաճակատ: Կորյուն վարդապետը Վաղարշապատի մերձակա գյուղերում հորդորում էր բնակչութեանը աջակցել զորահավաքին: 1918 թ. հունվարի 8-ին հոգեւորականներին թույլատրվեց մեկնել ռազմաճակատ:

Սարիղամիշում Գ. եպս. Հովսեփյանը մի քանի օր մնաց խրամատներում, որտեղ զինվորների շրջանում քարոզեց հայրենասիրութիւն: Հայկական երկրորդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբի պետ, փոխգնդապետ Ա. Վեքիլյանը հայցում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի թույլտվութիւնը՝ «Գարեգին եպիսկոպոսին Բայազետ մեկնելու համար»⁵³: Իր խիզախ գործունեութեան համար Գարեգին սրբազանը հայկական առանձին բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի կողմից պարգեւատրվեց Գեորգիեւյան խաչով:

Տեսչական-վարչական, եկեղեցական-աստվածաբանական, մանկավարժական գործունեութեանը զուգահեռ՝ անվանի հոգեւոր գործիչն ու մտավորականը անջնջելի հետք է թողել հայագիտութեան բնագավառում: Պատմահնագիտական, հայագիտական, վիճաբանական, բանասիրական ու արվեստաբանական բեղմնավոր գործունեութիւնը

⁵² Տէս ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 28, թ. 20:

⁵³ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 92, թ. 41:

Գարեգին Եպս. Հովսեփյանի անունն ամրագրել է հայագետ-երախտավորների աստղաբույլում: «Նրա մտաւոր հայեացքն ընդարձակ էր, բազմակողմանի եւ խորաթափանց: Նա իր նիւթերի մօտեցումով կարող էր հմայել եւ ընթերցողներին, եւ ունկնդիրներին»⁵⁴, – նշում էր Վահե արքեպիսկոպոսը:

1918 թ. դեկտեմբերի 25-ին Գ. Եպս. Հովսեփյանն ընտրվում է (մինչեւ 1919 թ. օգոստոսի 21) Մայր Աթոռի միաբանական ժողովների ատենապետ, ինչը նշանակում է, որ նա վայր էր դրել ճեմարանի տեսչի իր պարտականությունները⁵⁵:

Հոգեւոր բազմաբնույթ գործունեությունը զուգահեռ՝ Գ. Եպս. Հովսեփյանը 1918–1920 թթ. եւ Հայաստանի անկախ հանրապետության գոյության շրջանում եւս աչքի է ընկել գիտական արգասավոր գործունեությամբ:

Նա գործուն մասնակցություն է ունեցել 1925–1926 թթ. ընթացքում ճեմարանի վերաբացման, ինչպես նաեւ «Արարատ» ամսագրի հրատարակման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին⁵⁶:

Ճեմարանական փորձը Գ. Հովսեփյանը մեծապես կիրառեց եւ Անթիլիասում⁵⁷:

Գարեգին Հովսեփյանը վախճանվեց Անթիլիասում 1952 թ. հունիսի 21-ին:

Եւ ինչպես Հ. Օշականն էր գնահատում՝ «Գարեգին Յովսէփեանի անձը կը պատկանի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութեան, որ իր առջը յաջողած է պահել մինչեւ նորագոյն օրեր, մեր ժողովուրդին ընտրելագոյն ուժերն իր սպասին օգտագործելու, թերեւս խուլ մղումներուն մէջ կրօնականէն վեր, առնուազն տարբեր ազդմունքներու»⁵⁸:

РЕЗЮМЕ

Должность ректора духовной семинарии Геворкян Св. Эчмиадзина епископ Гарегин Овсепян занимал с 20 августа 1905 по 25 декабря 1918 гг.

⁵⁴ Տէս «Էջմիածին», 1952, է, էջ 10–11:

⁵⁵ Տէս Գ. Յովսէփեան, էջ 303:

⁵⁶ Տէս անդ, էջ 397, 407–409, 410–411:

⁵⁷ Տէս «Էջմիածին», 1952, է, էջ 14–15:

⁵⁸ Յ. Օշական, էջ 182:

Сфера деятельности ректора охватывала многогранный спектр работы: начиная с назначения и увольнения преподавателей, вопросов успеваемости и дисциплины до проблем Армянского вопроса.

Унаследовав опыт и навыки своих именитых предшественников, семинаристские традиции, епископ Гарегин Овсепян в водовороте политических и общенациональных потрясений, сумел трезво и уравновешенно осуществить свою высокую и ответственную миссию.

В действительности февральской революции 1917 г. в России выделяется инициатива, подготовительная работа епископом Гарегином Овсепяном для организации Армянского учительского съезда в Тифлисе.

SUMMARY

Bishop Karekin Hovsepiyan served as the rector of Gevorkian Theological Seminary of Holy Etchmiadzin from August 20, 1905 to December 25, 1918.

The rector's field of activity encompassed a multifaceted range of works: appointment and dismissal of teachers, progress in studies, students' discipline and even the problems of the Armenian Issue.

Having inherited the seminary traditions and the experience and skills of his eminent predecessors, K. Hovsepiyan managed to accomplish his sublime and responsible mission in a sober and balanced manner in the maelstrom of political and national upheaval.

In the reality of the February Revolution of 1917 in Russia, K. Hovsepyan's participation in organizational works of Armenian Teacher's Conference should be deemed as his essential initiative.

